

Türkiye'de Feminist Ideolojinin Anlamı ve Sınırları Üzerine *

Bu denemenin amacı, 1980'lerde Türkiye'de tartışma gündemine giren ve daha bir süre orada kalarak polemiklere yol açacak gibi görülen «feminizm» ideolojisinin Türkiye toplumu açısından anlamlılığını irdelemek. «Son birkaç yıl içinde bir de 'feminizm' dalgası çıktı ortaya, çıkıverdi demek daha doğru»¹ diyen bir gözlemcinin düşündüğü kadar âni bir patlama mıydı, bu? Aynı gözlemcinin düşündüğü gibi gelip geçici, batı kaynaklı bir moda mıydı? Yoksa Türkiye'nin tarihî gelişmesinin bir aşamasında gündeme gelmesi kaçınılmaz bir ideoloji miydi? Ezilmeleri, Türkiye gibi Orta Doğu - Akdeniz toplumlarındaki kadınlardan belki de daha az olan Batılı kadınların, ezildiklerinin bilincine vardıkları bir tarihî aşamada, Türkiye'de kadınların kendi durumlarına daha yakından bakmak istemeleri çok mu beklenilmeyen bir gelişmeydi? Türkiye'nin de içinde yer aldığı sosyo-kültürel coğrafyayla ilgili ünlü araştırmasında Germaine Tillon, bu yörenin kadınlarını «sömürgelerin sonuncusu» olarak nitelemektedir: «Sömürgeciliğin çözüldüğü çağımızda, milyonlarca kadının dünyası bir çok açıdan hâlâ bir sömürge gibidir. Genellikle, yasalara rağmen horlanan, zaman zaman satılan, sık sık dövülen, zorunlu çalışmaya koşulan, katli bile cezasız kalabilen Akdeniz kadını, bugünün serfidir»². Tillon bu çok yönlü, karmaşık ve çok derin ezilişin,

(*) Bu yazıyı okuyup eleştiren Evin Doğu'ya teşekkür ederim. Burada savunulan görüşlerin tüm sorumluluğunun bana ait olduğu ise açıktır.

(1) Adnan Cemgil, «Feminizmin İyüzü», *Düşün*, Eylül, 1984, s. 86.

(2) Germaine Tillon, *Le Harem et les cousins*, Seuil, 1966, s. 199.

Akdeniz yöresinin yalnız İslam dininin egemen olduğu güney ve doğusunda değil, İspanya, Güney İtalya, Yunanistan gibi, Hıristiyan dininin egemen olduğu kuzey şeridinde de geçerli olduğunu saptıyor; son kertede bunun tüm yörede etkisini sürdüren belirli bir aile yapısına, kökleri prehistoryaya dayanan, kızların klan içinde, endogam biçimde evlendirilmesine dayanan aile ilişkilerine bağlı olduğunu ileri sürüyor³. Ama günümüzde, bu yörenin kuzey şeridinde yer alan ülkelerde az ya da çok güçlü feminist hareketler ortaya çıktı... Türkiye'de de çıkması neden o kadar şaşırtıcı olsun? Türkiye'de İslam dininin yaygınlığı, Tillon'un tezi ne göre bunun nedeni olamaz. Gerçi bugüne değin, öbür Müslüman Akdeniz ülkelerinde benzer hareketler görülmedi; hattâ Hımeyni'nin İran'ında tersine gelişmeler görüldü. Ama Türkiye, İslam toplumları arasında özel bir yeri olan bir toplum : Kadının statüsü konusunda ilk ve belki de en kapsamlı reformun yapıldığı ülke; devlet düzeninde laikliği benimsemiş. Bütün bunların, bugün hâlâ devlet düzenlerini resmen İslam dinine yaslayan toplumlardan daha farklı bir kadın bilinçlenmesine yol açması gerekmiyor mu? Bence evet. Bir ideolojinin ortaya çıkabilmesi için onun söyleminin bir muhatabı olması gerekir. Feminizm söz konusu olduğunda, bunun muhatabı, toplum içinde cinsiyetleri nedeniyle ezilen kadınlardır. Bu ezilmenin derecesi, zaman içinde artması, azalması, bu söyleme duyarlılık eğilimlerini de değiştirecektir. O halde feminizmin toplumumuz açısından anlamlılığını irdeleyen ilk araştırılması gereken nokta, ideolojinin maddi temelini varolup olmadığıdır. Daha somut olarak buna : Türkiye'de kadınlar ezilmekteler mi? Nasıl? Hangi nedenlerle, hangi kurumların dolayımından geçerek? Zaman içinde nasıl bir değişme olmuştur? Sorularını sorarak bir yanıt aramak gerekir. Ancak, bir ideolojinin maddi temelini olması, yani gerekli koşul, o ideolojinin ortaya çıkmasının yeterli koşulu değildir. Bu da bizi bir dizi başka soru sormaya götürür: Neden feminizm, eleştirmenlerinin söylediği gibi Türkiye'de 1980'lerde boy gösterebilmiş, neden daha önce gelişmemiştir? Bugün gelişmesinin önündeki engeller neler? Sınırları nelerdir? Nerede, nasıl gelişmesi beklenebilir? vb...

Her birisi, ayrıntılı araştırmalar ve uzun açıklamalar gerektirebilecek bütün bu sorulara kısa bir deneme yazısının çerçevesinde yanıt verebilmenin olanaksızlığının bilincindeyim. Yapmaya

(3) Benzer bir tezi, daha kapsamlı bir biçimde son yılların en ilginç antropoloji yapıtlarından birini yazan Emmanuel Todd (*La Troisième planète, Structures familiales et systèmes idéologiques*, Seuil, 1983) da ileri sürüyor. Siyasi ideolojilerin antropolojik temellerini araştıran bu kitabında, Todd, yedi farklı aile tipinin, dünya genelinde farklı ideolojilerin egemenlik alanlarını açıkladığını; bunlardan Akdeniz çevresinde yayılan endogam ailenin, İslam'ın ana yayılma alanını belirlediğini; kesin biçimde anti-feminist olan bu aile yapısında, kadının «fiziki açıdan korunmasının bedelinin toplumsal olarak varılmayışı» olduğunu ileri sürüyor. Bkz: özellikle bölüm 5, ss. 152 - 175.

çalışacağım şey, önce, çok kaba fırça darbeleriyle de olsa, Türkiye'nin geçirdiği tarihsel dönüşümler içinde kadınların statüsünün ve somut yaşam koşullarının nasıl değiştiğini gözden geçirmek; sonra da bir ideoloji olarak feminizmin, bu tarihten gelen hangi engellerle karşı karşıya bulunduğuna eğilmek olacak.

EZİLMENİN TARİHİ

Kadınların bugünkü durumlarını anlamak açısından, geçmiş tarihin bana en anlamlı görünen aşamalandırması şöyle: Tanzimat öncesi Osmanlı toplum yapısı; Tanzimatla başlayan ve 1. Dünya Savaşı sonuna gelen «batılılaşma» süreci; Cumhuriyet'in ilk yılları ve Tek Parti Dönemi; 1950'den günümüze yaşanan «hızlı» toplumsal değişme dönemi. Kuşkusuz bu dönemleştirme daha da ayrıntılandırılabilir, değişme onar yıllık dönemlerde de izlenebilir. Bu dönemlerin bazılarında, kadınların statüsünde önemli görünen kimi değişimlerin olmasına karşın, yine de onların gerçek ilişkilerini düzenleyen bazı temel kurumlarda son yüzyıl içinde o kadar az değişme olmuştur ki —bu kurumların başında aile gelmektedir— böyle kaba bir dönemleştirme bana şimdilik yeterli göründü.

Kapalı, kendi kendine yeterli, küçük aile üretimine dayalı Tanzimat öncesi Osmanlı toplum yapısında, kadının statüsü esas olarak devlet düzeninin dayandığı şer'i yasalar çerçevesinde belirlenmekteydi. Buna göre, kadın, bazı hakları güvence altına alınsa da erkekle eşit değil; şahitlik kurumuna bakılırsa onun yarısı, dört karıya kadar evlenme izni veren aile hukukuna bakılırsa, daha da az değerde bir kişiydi⁴. Tüm yaşamı aile kurumu çevresinde örülmüştü. Kırsal alanda kendi kendine yeterli köylü ailesi içinde hem tarlada çalışmakta, hem de elde edilen ürünlerin tüketilir hale getirilmesi için gereken dönüştürme faaliyetlerini (yiyecek hazırlama, kumaş dokuma, dikme, vb.) üstlenmekteydi. Kentsel alanda ise üretimden kopan kadın, kamu yaşamından da tümüyle tecrit edilmiş biçimde aile içinde yaşamakta; eviçi işleriyle uğraşan kadınlar, kendi aralarında «haremi» oluşturmaktaydılar. Geçimi ba-

(4) Kuşkusuz ailenin çok yavaş değiştiğini söylerken, hane büyüklüğü, ataerkil/çekirdek yapıda oluşu ve aile içi ilişkiler gibi farklı boyutları ayırdetmek gerekir. Aile sosyologları, Türkiye'de kesin yargılara varmak için yeterli araştırma yapılmadığı kanısındalar. Ama veri bulabildikleri ölçüde, ailenin inceledikleri belirli yönlerinde, hiç değilse 1950'ye değin çok az bir değişme saptamaktalar. Bkz: Alan Duben, 19. ve 20. yüzyıl Aile ve Hane Yapıları», Türkiye'de Ailenin Değişimi, «Toplumbilimsel İncelemeler, Ankara, 1984 içinde. Duben, Türkiye'de kırsal alanda ortalama hane büyüklüğünün yüzyılı aşkın bir süre aynı kaldığını saptamakta: 1. 105.

(5) İlber Ortaylı, kadınların gerçek statüsünü belirleyen evlilik ilişkilerini düzenleyen yasaların şer'i hukuktan yer yer uzaklaştığını, en azından yerel örfe uyularak daha esnek biçimde uygulandığını saptayarak, bizi şematik düşünmeye karşı uyarıyor. Yine de evliliğe ilişkin çeşitli uygulamalarda şer'i hukukun esas alındığı kendi araştırmasıyla da doğrulanıyor. Bkz: «Osmanlı Toplumunda Aile», Türkiye'de Aile, age. ss. 82-83.

kımından erkeklere bağımlı olan bu kadınların, neyi yapıp neyi yapamayacakları, hangi gün sokağa, ne kılıkta çıkabilecekleri, vb. devlet tarafından, onlara pek az hareket esnekliği bırakacak şekilde düzenlenmişti⁶. Özetlersek, Osmanlı toplumunda kadın, devlet, din ve ailenin tutsağı, devletin kulu olan erkeklerin (baba, koca, kardeş, oğul) kulu, yani eşitsiz ilişkilerin mutlak anlamda «tabii» konumunda kişisiydi.

Tanzimatla başlayan «batılılaşma» sürecinde, bir yandan Batı kapitalizmiyle ticarî bağlantılar kuran büyük kentlerde, bir yandan da pazar için üretimin girdiği Ege, Çukurova, Amik gibi bölgelerde kırsal yapıda meydana gelen değişmeler, kadının statüsünü de etkilemeye başladı. 1858 Arazi Kanunu'nda kız ve erkek çocuklara eşit miras hakkının tanınması gibi yasal; kızlar için ilk öğretmenlerin ebe ve öğretmen okullarının açılması gibi kurumsal; kadının ailedeki aşağı konumunun dönem aydınlarınca eleştirilmesi gibi ideolojik değişimler, hiç değilse İstanbul, Selanik gibi büyük kentlerde, kadınların burunlarını evin duvarı dışına çıkarabilmesine olanak tanımıştı. İlk feminist kadınlar, uzun yıllar sürmüş köklü ezilişlerine karşı tepkilerini dile getirmeye olanak veren görece özgürlük ortamında, II. Meşrutiyet döneminde ortaya çıktılar, kadın yazarların yazdığı dergiler çıkardılar, dernekler çevresinde biraraya geldiler⁷. Tanzimatla başlayan değişim süreci, nicel olarak belki de çok sayıda kadını etkilememiştir ama, izin verdiği bir dizi «ilk adım» ve geleneksel topluma göre sağladığı «kopuş» nedeniyle, nitel olarak belki de izleyen dönemlerdeki değişimlerden daha önemliydi, onların hazırlayıcısıydı. Ama sınırlılıkları da çok belirgindi. Kuşkusuz gözler Batıya çevrilmişti; yeni yaşam modelleri —eviçi ilişkilerle sınırlı kalsa bile— Batıda aranmıştı. Ancak, gündelik yaşama taklit yoluyla giren bu modeller yeni ve kendi içinde tutarlı bir kadın kimliği oluşmasına yeterli değildi. Kadının çalışması, ekonomik açıdan aileden bağımsızlaşması gibi maddi temellerden yoksun olan, kadını «haremden» çıkaran ama aileye bağımlılıklardan kurtaramayan bu dönemin «alafrangalaşması», dönemin hemen tüm önemli edebiyat yapıtlarına konu oluşturmuş, kıyasıya eleştirilmişti⁸. Osmanlı aydını, geleneksel ailenin kadının ezilişi, geri bırakılması, giderek ülkenin gerikalmışlığı üzerindeki etkisini görüyor; ama ne dinden, ne devlet düzeninden vaz geçebiliyor, ne de aile içinde cinsler-arası ilişkile-

(6) Nora Şeni, «Ville Ottomane et représentation du corps féminin»; *Turquie, Temps Modernes*, Juillet-Aout 1984, ss. 66-95 ve ayrıca, *Yapıt*'in bu özel sayısındaki yazısı.

(7) Bkz: Şirin Tekeli, *Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat, Birikim*, 1982 ss. 196-201. Ayrıca, İlber Ortaylı, agm. s. 88. Ortaylı'nın bu dönemin getirdiği sosyo-kültürel değişimi «bir altın dönem» olarak nitelenmesi, bu yüzden çok yerindedir. Agm, s. 86.

(8) Bkz: *Türkiye'de Ailenin Değişimi, Sanat Açısından İncelemeler*, Ankara, 1984 içinde, Füsun Akatlı ve Sevda Şener'in yazılarıyla, Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış, İletişim*, 1983, içinde özellikle Peyami Safa'ya ayrılan bölüm.

rin demokratikleşmesini düşünebiliyordu. Kadınlara daha fazla eğitim verilmesinden yanaydı, ama bu eğitimin amacı, onlara aile içinde atfedilen rolü, çocukların eğitimini, gerektiği gibi yapabilmeleri içindi. Yoksa kadının bağımsız bir kimlik edinmesi, erkeğin denetiminden çıkması değildi, amaçlanan.

Gerçek büyük altüst oluşlar, yoğun bunalım dönemlerinde gerçekleşir. Türkiye'de kadınların gündelik yaşamlarını altüst eden değişimler de, Osmanlı İmparatorluğunun çöküşünü hazırlayan savaş yıllarının ürünüydü. Çok sayıda kadının, asker altına alınan kocaları yerine ev geçindirme sorumluluğunu üstlenerek ücretli işçiliğe ve memuriyetlere girişi, savaş nedeniyle oldu. Aynı şekilde kadınların, Osmanlı Haremindeki saray entrikalarının ötesinde ilk kez siyasete bulaşmaları da I. Dünya Savaşını izleyen işgal ve Milli Mücadele dönemlerinde gerçekleşti. Geleneksel kadın rolünün dışında kalan bir dizi eyleme katıldılar, mitingler düzenlediler, kitleler önünde kürsüye çıktılar, Müdafa-i Hukuk dernekleri kurdular, savaştılar⁹.

Ancak bu dönemin hareketliliği uzun sürmeyecek; savaş sonrasında kadımlar herhangi bir tepki göstermeden, yeniden evlerine, geleneksel rollerine döneceklerdi¹⁰. Yeni Kurulan Cumhuriyet devletinin önündeki sorunlar çetrefildi. Savaştan, toprak, daha da önemlisi önemli ölçüde nüfus yitirerek çıkan; kendini kapitalist bir dünyada, esas olarak küçük aile üretimine dayalı geri bir tarım ülkesi olarak bulan Türkiye'de, kadımlardan beklenen en önemli katkı, evlerine dönmeleri ve çok sayıda çocuk yapmaları, insan gücü açığını kapamalarıydı. İşletmelerin küçük, toprağın görece bol olduğu bu yıllarda, kırsal kesimde ailenin ekonomik olarak varlığını sürdürmesi, hem kadının hem de çocukların üretime katılmasını gerektirmekte; çok çocuk aile ekonomisine yük değil, tersine yarar sağlamaktadır. Devlet de nüfus artışını teşvik eden bir politika benimsemiştir. II. Dünya Savaşına kadar ki dönemde, bu koşullar altında evlenmemiş olanların oranı son derece azalır ve doğurganlık hızı 9,1 çocuğa değin yükselir¹¹. Milyonlarca kadının, çocuk ölümlerinin son derece yüksek olduğu bir dönemde, kendi sağlıkları pahasına peşpeşe çok sayıda çocuk doğurduğu, sonra da bu kalabalık aileleri beslemek için tarlada çalıştığı, onları yedirmek, giydirmek vb. için evde, en fazlasından ailenin diğer kadın üyelerinin ve kız çocuklarının desteğine yaslanarak didindiği, cefalı yıllardır bunlar. Dönemin (ve daha

(9) Şirin Tekeli, age., ss: 202-204.

(10) Batılı toplumlarda da bu yıllarda benzer bir gelişme olmuş; savaş öncesi özellikle siyasi haklarını kazanmak için çok yönlü bir mücadele veren feminist kadınlar, savaştan sonra, savaş gayretlerine katılmalarının ödülü olarak bu hakları kazanınca mücadele durulmuş ve daha da önemlisi, işlerini savaştan dönen erkeklere bırakmak üzere evlerine dönmüşlerdir. Böylece feminist hareketin ilk büyük dalgası sönmüştür.

(11) Ferhunde Özbay, «Kırsal Kesimde Toplumsal ve Ekonomik Yapı Değişimleri», *Türkiye'de Aile*, age., s. 49. Ayrıca bkz: F.C. Shorter ve M. Macura, *Türkiye'de Nüfus Artışı (1935-1975)*, Yurt, 1983.

sonrasının) «köy romanları», piyesleri, filmler, bu «ana» kadını yüceltirler. Bu «ana» kadın (ya da Pembe Kadın), kaldırdığı bunca yüke karşın, her türlü haktan fiilen yoksundur (eğitim, miras vb.); bir de üstüne, geleneksel ilişkilere başkaldırır gibi olduğu her durumda dövülür¹²; esas olarak sadece bekaretine ve namusuna kanat gerilir; şairin dediği gibi, ailedeki yeri öküzden sonra gelen bir «sağmal inek» tir, köylü kadın.

Oysa bu yıllarda merkezde, devlet katında Cumhuriyet'in kurulması, laikleşmesi gibi önemli değişikliklerin yanısıra belki de Müslüman Akdeniz toplumlarında bugüne değin denenmiş en köktenci «kadın devrimi» yapılmaktadır: Medeni Kanun'la getirilen neredeyse eşitlik¹³, ikinci «çok partili demokrasiye geçiş» deneyinin iflas ettiği yıllarda, rejimin hiç de görüldüğü denli anti-demokratik olmadığını simgeleyen «kadımlara eşit seçme ve seçilme haklarının tanınışı», yani vatandaşlığa kabulleri¹⁴, 1935 Meclisine, o dönemde, hemen hiçbir Batılı-demokratik toplumda bulunmayan sayıda kadın temsilcinin «seçülisi» gibi cüretkâr değişiklikler yapılmaktaydı. Bir toplumun yerleşik kültürünü, geleneklerini sarsarak (sarsmak için) bu değişiklikleri yapanlar da bilmekteydiler ki, bu değişikliklerden fiilen yararlanabilecek olan kadımlar sınırlı sayıdaydı; kentsel kesimde toplanmış, burjuva ve küçük burjuva (memur) kesimlere mensuptular. Cumhuriyet, bu eğitim görmüş, meslek edinmiş, çalışan, (bunun yanısıra da kocalarına destek, çocuklarına iyi ana olan) «örnek- seçkin» kadımları el üstünde tutacaktı. Dönemin edebiyatı da. Dönemin «devlet feminizminin» taşıyıcısı olan bu kadımların, dönem edebiyatındaki en iyi örneklerinden birisi, belki de Yakup Kadri'nin *Ankara*'sındaki Selma Hanım karakteridir. Yazar, bu romanda hem bu kadımları örnek almakta, hem de tiplendirerek yüceltmekteydi¹⁵. Yüceltme kaygusunun, yerini, o dönemin kadımlarını gerçekçi biçimde betimlemeye terkettiği, bir sonraki aşamada, bu kadımların dramını işleyen bir kadın romancı, Adalet Ağaoğlu, *Ölmeye Yatmak*'ta Doç. Aysel karakterinde, «eğitim düzeyinde ortaya konan batıcı cumhuriyet ideolojisi ile aile düzeyinde ortaya konan geleneksel ideolojiyi karşı karşıya getire(cek)... geleneksel ideolojiyi dışlaştıran aile kurumu ile batıcı cumhuriyet ideolojisini dışlaştı-

(12) Dönem olarak daha sonraya ait olmasına karşın, Akatlı'nın, Bekir Yıldız'la ilgili çözümlemesi bu konuyu aydınlatmakta, Fusun Akatlı, *Türkiye'de Aile (Sanatsal Açıdan)*, agm. s. 16.

(13) İsviçre Medeni Kanunundan yapılan çeviri sırasında, o kanunda evlilik içinde mal varlığına ilişkin olağan mülkiyet rejimi olarak «mal birliği» öngörülmüş iken, Türkiye'de kadının yararına önemli bir değişiklik yapılarak «mal ayrılığı» rejiminin benimsenmesine karşın, günümüzde değiştirilmesi gündeme gelen aile reisliğinin erkeğe verilmesi ve bundan doğan, soyadı, ikametgah seçimi, çalışma izni, vb. konularındaki eşitsizlikler dışında.

(14) Bkz: Şirin Tekeli, age., ss. 210-216.

(15) Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Ankara*, Remzi, 1972.

ran eğitim kurumu, kadın özgürlüğü sorununun trajik bir olgu niteliğiyle algılanmasını olanaklı kılacak biçimde çatışacaktır.»¹⁶

Ancak reformların yapıldığı yıllarda bu kadınlar, seçkin öncüler olmanın heyecanını öylesine tutkuyla yaşamaktadırlar ki, ne kendi yaşamlarının trajik (şizofrenik) yönünü algılayabilmekte, ne de Türkiye kadınının asıl gerçekliğini görebilmektedirler. Onlara bir görev, bir misyon verilmiştir; arkalarında da «koskoca, modern devletin kudretini» hissetmektedirler¹⁷. Trajedi şurada ki, bu kadınların benimsedikleri kimlik, kendi «seçtikleri» kimlikleri değil, onlara yakıştırılan, atfedilen bir kimliktir. Atfeden de devlet.

Gerçekte bu kadın da ezilmektedir, eziktir. O dönemin koşullarında ayrıcalıklı bir zümre sayılan devlet memuriyetinde toplanmış olan bu kadınların aileleri memur maaşıyla zar zor geçinir; işte geçen uzun çalışma saatlerinden sonra, evişi, çocuk bakımı, sökü, dikiş, onların omuzlarındadır. Kendi gibi «aydın» memur kocası, onunla ev sorumluluğunu paylaşmak bir yana, ondan, ailenin reisi sıfatıyla, «bir ev kadınıyla evlenmiş olsa nasıl, itina, ihtimam, itaat görecekti idiyse», onun aynını bekler. Madem ki öncüdür, seçkindir; fedakârlıkta da öyle olmalıdır. Devlet katındaki rollerine karşı geleneksel aile-içi ilişkilerini değiştiremeyen bu kadınlar, çifte emeği, küçük görülmeyi sineye çeker; birer «martir-kahraman» gibi davranır; «ezilmişliklerini, aynı rol kalıbını kızlarına ileterek kendilerinin ve başkalarının gözünde haklı kılar.»¹⁸ Gerçekte eşit ve özgür olamamış, hattâ ne olmak istediklerine kendileri karar verememiş, kimliklerini bulamamış bu kadınların bir sonraki kuşaktaki binlercesi, bankalarda, bürolarda çalışan kadınlar, iş ile ev kıskacında sıkıştıklarında «ekonomik zorunluluk olmasaydı, evimde oturmak, evimin kadını olmak isterdim» diyeceklerdir¹⁹.

İki savaş arası dönemde devlet eliyle sermaye birikimi süreci sonuçlarını vermiş; kırsal ve kentsel kesimlerde, kendilerini artık

(16) Hilmi Yavuz, *Roman Kavramı ve Türk Romanı*, «Ölmeye Yatmak ve Kadın Özgürlüğü»; Bilgi, 1977, s. 156.

(17) Özer Ozankaya, *Türkiye'de Allenin Değişimi*'ne yazdığı yazıda, «trajik» yanını hiç algılamadan, o kuşaktan böyle bir öncü kadının anılarını aktarıyor. Bkz: «Laiklik Öncesi Dönemde Şemseddin Sami'nin Aile Düzeneğine İlişkin Görüşleri», ss. 128, 129'da verilen, Prof. Dr. Hamide Topçuoğlu'nun anıları. Ben de bu kuşaktan bir kadını çok yakından tanıdım: An-nem. Yaşamı boyunca, gerçekten yapmak istediklerinin pek azını yapabilmiş; hep «görev» bilinciyle hareket etmiş; 30 yıl boyunca, felsefe hocalığı ederken, gri erkek kostümü ve bebeyakalı bluzla gezmiş; belki dar anlamda ezilmemiş, ama yaşamamış, yapamadıklarının tümünü biricik varlığı kızında gerçekleştirme hayaliyle yaşamış...

(18) Aysel Özakin, *Genç Kız ve Ölüm*, Yazko, 1981.

(19) Oya Çiftçi, *Kadın Sorunu ve Türkiye'de Kamu Görevlisi Kadınlar*, TODAİE, 1982'de, kamu görevlisi kadınlar arasında bu tip bir yanıt verenlerin yarıya yakın olduğu saptanmıştır. Evliler, çocuklular arasında oran daha da artmaktadır: s. 192.

kendi kanatlarıyla uçmaya hazır hisseden «müteşebbis»ler ortaya çıkmıştır. Savaş sonrasında ülke ekonomisinin dünya kapitalizmiyle eklemlenmesine koşut olarak hızla değişmesi, toplumsal yapıda da önemli değişmelere yol açacaktır. Bu yapısal değişimler, kırsal kesimde tarımsal modernleşme, küçük aile işletmesinin çözülmeye başlaması, topraksız aileler başta olmak üzere kırsal emeğin topraktan özgürleşmesi, kentlere göç, dolayısıyla kentleşme, kentsel kesimde ticaret ve sanayinin canlanması ve hızlı toplumsal mobilite şeklinde özetlenebilir.

Tüm bu değişikliklerin, kadınların aile ve toplum içindeki durumlarına doğrudan ve dolaylı etkileri olacaktır. Ancak, bu değişikliklerin, genellikle kadınların durumunu iyileştirici, bir önceki dönemde her kesimde yoğun olduğunu gördüğümüz ezilmişliklerini azaltıcı yönde sonuçlar doğurduğunu söylemek mümkün değildir. Hattâ, bu gelişmelerden bazıları onların yaşam koşullarını daha da ağırlaştıracak, ezilmeyi derinleştirecektir. Nasıl? Bunu görebilmek için, kırsal ve kentsel alanlarda yaşanan modernleşme süreçlerinin kadınları etkileme biçimlerini ayrı ayrı ele almak gerekiyor.

Kırsal kesimde, kapitalistleşme ve pazara açılmanın ilk aşamalarında, henüz ekilebilir arazi bol iken, küçük aile üretimi biçiminde tarımla uğraşan, ürün fazlasını da pazara sunan ailelerin sayısında bir artış olmuştu²⁰. Ancak zamanla, küçük topraklar ailelerin bu üretim biçimiyle geçimlerini sağlamalarına yetmemeye başladı; aile üyelerinin bir bölümü, kendi topraklarının işlenmesinin yanısıra ücretli tarım işçiliğine onun da yeterli olmadığı durumda, tarımı tamamen bırakarak tarım-dışı alanlarda ücretli işçiliğe geçmek zorunda kaldılar. Gerçi, bu süreç, küçük aile işletmelerinin tümüyle çözülmesi sonucunu doğurmadı. Tersine, kapitalizmin yeterince gelişmemesi olması nedeniyle kırsal kesimde bugün de küçük aile işletmesi çok yaygın bir biçimdir. Ancak burada bizim açımızdan asıl önemli nokta, aile üretiminde çözümlenmiş olduğu yerde, bunun kadın ve erkekleri farklı biçimde etkilemesidir. Araştırmaların gösterdiği gibi, küçük aile üretiminin aile geçimini sağlamadığı yerde, hem tarım kesiminde hem de tarım dışı kesimlerde ücretli işçiliğe daha çok erkekler kaymaktadır; kadınlar ise ya aile işçisi konumlarını sürdürmekte ya da tümüyle üretimden koparak «ev kadınlığı» statüsüne geçmektedirler²¹.

Bu durum, nüfus ve çalışma istatistiklerine, 1950-1980 döneminde kadınların işgücüne katılma oranlarının belirgin biçimde düşmesi şeklinde yansımıştır. 1955'te işgücüne katılan kadınların oranı % 43,1 iken, kırsal alanda sözü edilen değişimlerin yaşandığı yirmi yılın sonunda bu oran % 36,2'ye, 1980'de de % 33,7'ye düşmüştü. Buna karşılık nüfus istatistiklerinde çalışan olarak görünen kadınların çok önemli bir bölümü hâlâ «yardımcı aile bireyi» konumundaydı, yani ücretsiz çalışıyordu. Bu yönden yirmi yılda pek az bir iyileşme olmuş; büyük çoğunluğu tarım kesimin-

(20) Korkut Boratav, *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, İstanbul, 1981.

(21) Ferhunde Özbay, a.g.m., ss. 45-47.

de yoğunlaşan ücretsiz aile işçisi kadınların oranı, 1955'te % 91,2'den, 1975'te ancak % 86,6'ya düşmüştür.

Bu göstergelerin anlamı çok açıktır: Herşeyden önce geçen süre içinde, kadınların durumu fazla değişmemiş; belirli bir değişme olmuşsa da bu, konumlarının iyileşmesi, ezilişlerinin maddi koşullarının ortadan kalkması yönünde değil, tersine daha da kötüye gitmesi yönünde olmuştur. Çünkü, ücretli işçiliğe geçiş, kapitalist toplumlarda kadınların da erkekler gibi sömürü ilişkilerine tabi olmaları sonucunu doğurur ama, onların eviçi üretimine mahkum olmaktan kaynaklanan «özümlü» ezilme biçimlerine de son verir²². Türkiye'de ise «aile üretiminin çözülme süresi» kadınların ücretli emekçiliğe geçme eğilimlerini yükseltmediği gibi, üretim sürecinden kopmaların da yol açtığından, aileye bağımlılıklarının derecesini arttırmış, dolayısıyla aile içindeki ezilme durumlarını derinleştirmiştir.

Kentsel kesimde ise, işle, toplumla ve aileyle ilişkileri ilk bakışta birbirinden oldukça farklı görünen iki katman vardır: Kentsel işçi sınıflarından kadınlar —çeşitli araştırmalarda bu kadınlar *gecekondu kadını* olarak tanımlanmaktadır— ve kentsel orta sınıflardan kadınlar.

Gecekondu kadınlarının büyük çoğunluğunu, kırdan kente göçetmiş kadınlar oluşturmaktadır. Araştırmaların gösterdiği gibi Türkiye'de göçler iki aşamada gerçekleşmiş; 1950-1960 arasında tarımdan koparak ücretli tarımdışı işçiliğe geçen erkekler, ailelerini köyde bırakarak kentlere gelmişler, orada ailelerini yanlarına almalarına olanak veren koşulları yarattıktan sonra, 1965-1970 arasında da karıları ve çocuklarını kente getirmişlerdir. Gecekondu kadınlarının büyük çoğunluğunun kente gelişleri, son derece edilgen, erkeğin kararına tabi bir eylemdir. Kadınların erkeklerle bağımlılığı, kentsel kesimde yerleşildikten sonra daha da derinleşerek sürmüştür. Gecekondu kadınları arasında fabrika işçiliğine girenler az sayıdadır —istatistiklere göre tarım-dışı alanlarda ücretli çalışan kadınların oranında çok az bir artış olmuştur—; bu durumda, bu kadınların önemli bir bölümü ev kadınlığı konumuna geçerek üretim sürecinden tümüyle kopmaktadır. Bu kadınlardan «çalışanları» için hemen tek ekmek kapısı, «hizmetçilik»tir; ev dışında çalışan orta sınıf kadınlarının evişi yüklerini üstlerinden alarak, mesleklerini sürdürmelerine bu kadınlar olanak vermektedirler. «Kısacası, kadınların kadınları sömürmesi olarak tanımlanabilecek bir olgu söz konusudur» demek, Ayşe Öncü²³. Temizlik, bulaşık, çamaşır gibi hiç bir özel bilgi ve beceri gerektirmeyen, köylerindeyken yapmayı öğrendikleri olağan işlerinin uzantısında, yine tek tek evlerde, her türlü sosyal güvenceden yoksun olarak ve düşük ücretle çalışan bu kadınlar için, bu tür çalışma ilişkisinin hiç bir özgürleştirici yanı yoktur. Ferhunde

(22) Şirin Tekell, age. ss. 32-33'te, «sömürülme/ezilme» ilişkileri tartışması.

(23) «Uzman Mesleklerde Türk Kadını»; *Türk Toplumunda Kadın*, Ankara 1979, ss. 271-286, özellikle s. 276.

Özbay'ın saptadığı gibi, «çoğunlukla ev kadını olarak kentlerde yaşayan göç eden kadınların eviçi etkinliklerinde çalışmalarını nedeniyle göç olgusu ile emeklerinin aileden özgürleştiğinden söz edilemez.»²⁴.

Kentlerde, klasik eviçi rollerinin dışına çıkabilen kadınlar: konfeksiyon, dokuma, gıda gibi kadın işçi çalıştırma eğilimi görece yüksek bazı sanayilerde yığılan işçiler; sekreterlik, bankacılık, öğretmenlik gibi hizmet dallarında toplanan orta-alt sınıf kadınları; ve edindikleri yüksek öğretim diplomalarını mesleklerini icra etmekte değerlendiren yukarı sınıf kadınlarıdır. Bunlardan ilk iki gruba girenlerin sayıları ve işgücü içindeki oranları gelişmiş kapitalist toplumdaki benzerleriyle kıyaslanamayacak derecede düşüktür²⁵, buna karşılık avukatlık, hekimlik gibi mesleklerle girmiş olanların oranları, Batılı toplumlara göre daha yüksektir. İyimser bir tahminle, yüksek öğrenim diploması almış bu kadınların 2/3'ünün çalıştıkları ileri sürülmüştür²⁶. Bir bakıma, bir önceki dönemin, kendilerini Cumhuriyet ideolojisinin taşıyıcıları olarak gören «seçkin» kadınlarının izleyicileri, çoğu durumda o ilk kuşak kadınlarının kızları olan bu kadınların, prestijli mesleklere girebilmeleri, herşeyden önce, az gelişmiş toplumlara özgü sınıf yapılarıyla açıklanmaktadır. Bizimki gibi toplumlarda, kökleri çok eskiye gitmeyen burjuva sınıflarında, «sınıfsal önyargı, cinsiyete bağlı önyargıdan daha güçlü» olduğu için, bu sınıflar, kendi sınıflarına özgü mesleklere alt sınıftan erkeklerin girmesinden önce, kendi sınıflarının kadınlarının girmesini yeğlemekte ve meslekleri sınıf içinde tutmaktadırlar²⁷. Sınıfsal konumlarından ötürü sayıları zaten fazla olmayan bu kadınlar, ilk bakışta toplumun en «özgürleşmiş» kadın kesimini oluşturmaktalar. Hattâ, bu kadınların, baskıcı niteliğini her katmanda koruyan aile kurumundan da büyük ölçüde özgürleşebildiği tahmin edilebiliyor²⁸. Örneğin Mübeccel Kı-

(24) Ferhunde Özbay, agm, s. 52.

(25) Kentsel faaliyetlerde çalışan kadınların toplam faal kent nüfusuna oranı Türkiye'de 1970'ler boyunca % 10 dolayında seyretmiştir; tarım dışı işlerde faal nüfusun artan bir oranı çalıştığı için de bu alanda çalışan kadınların toplam faal kadınlara oranı % 3,5'ten % 10,4'e (1970) yükselmiştir. Gülten Kazgan, «Türk Ekonomisinde Kadınların İşgücüne Katılması, Mesleki Dağılımı, Eğitim Düzeyi ve Sosyo-Ekonomik Statüsü», *Türk Toplumunda Kadın*, s. 158. Aynı yıllarda Batılı toplumlarda bu oranlar % 40'lar dolayındaydı. Ayrıca, Türkiye'de kentsel alanda kadınların girdikleri iş türleri de Batılı toplumlara göre çok dar bir yelpaze oluşturmaktadır. Batılı gözlemcilerin dikkatini çeken bir olgu, Türkiye'de, batıda çalışan orta-alt sınıf kadınlarının girdiği, garsonluk, tezgahçılık, şoförlük gibi mesleklerin, kadınlara büyük ölçüde kapalı olmasıdır (*Economist*, Türkiye Özel Sayısı, Kasım 1984).

(26) Ayşe Öncü, agm., s. 277.

(27) Ayşe Öncü, agm., s. 281.

(28) Bu konuda kesin araştırma verileri bulunmamakla birlikte, Öncü, meslek kadınları arasında bekar ve çocuksuzların oranının yüksek olduğu tahmin etmektedir. Agm, s. 277.

ray «... değişen büyük kent olgusunun Türk toplumu için anlamlı bir yönü yalnız yaşayan kadınlardır. Bunların bir bölümü, eşleri, çocukları, anne-babaları olmadığı için böyle yaşamaktadır. Bir çoğu da kendi seçeneği olarak yalnızdır. Genellikle yalnız yaşayan kadınlardan oluşan hanelerin serbest meslek sahipleri ya da sanatkarlar olduğu düşünülür. Ama bunun doğru olmadığı anlaşılıyor. Bugün topraktan kopmanın ikinci kuşağında, aileleri aynı yerde yaşamasına rağmen beyaz yakalı (katip - sekreter) işlerde çalışan iki üç kızın kirasını paylaşıp beraber oturdukları haneler vardır» demekte²⁹.

Ama bu tür olguların, bugün için, «göze çarpacak» derecede az olduğu, genellikle evliliğe dek süren geçici bir duruma teka-bül ettiği de bilinmektedir. Evlilik, hâlâ toplumun bütün katmanlarında, yukarı ve orta sınıflarda da, kadının toplumsal rolünü gerektirdiği gibi yerine getirebileceğine inanılan asıl kurumdur. Evlenmeyen ve çocuğu olmayan kadına «eksik», «kimliğini tam bulmamış» kadın gözüyle bakılır. Türkiye'nin evlenme oranının son derece yüksek, boşanma oranının ise çok düşük bir ülke olması, ailenin her iki cins, ama özellikle kadın açısından denli temel bir kurum olduğunun en açık kanıtıdır. Hiç evlenmemiş kadınların oranı son yıllara değin, kentsel kesimde bile % 1-2 dolaylarında, kaba boşanma hızı da 1000 kişi için 0.35 gibi çok düşük bir düzeydedir. Bunun, İslam - Akdeniz toplumlarındaki en düşük boşanma oranı olduğu saptanmıştır³⁰.

Öte yandan, kadının ev dışında kazanç getiren bir işte çalıştığı durumlarda da, evi içindeki roller fazla bir değişikliğe uğramamıştır. Mübeccel Kıray, şöyle özetliyor bu durumu: «... önemli oranda kadın, büyük kent ailesinin üyesi olarak eve gelir getirmekte ve ev dışında çalışmaktadır. Ne var ki genelde çalışan kadının iki dünyası birbirinden ayrıdır ve evde ücretli emek kullanmıyorsa evdeki rollerinin hiçbirinden vazgeçemez. Bu durumda geleneksel kadın rollerinin değişmesi ya da bunlara erkeklerin katılması için epey zaman geçmesi gerekmektedir.»³¹ Bu durumda, «başka kadınları sömürerek» evi işlerden kurtulan bir avuç kadın bir yana bırakılırsa, kentsel kesimde, ev dışında ücretli işte çalışan kadınların durumu eskiye göre iyileşmemiştir. Ev dışında çoğu zaman erkekler kadar çalışmaktadırlar ama, çalışma onları özgürleştirmemiştir; hattâ ekonomik bağımsızlıklarını kazandıklarını bile söylemek zordur. Genellikle kazançlarını ek gelir biçiminde aile bütçesine katan kadınların, kendilerine bir harçlık bile ayıramadıkları görülür³². Ev işleri, bir yandan «mekanik kölelerin» yaygınlaşması, bir yandan hazır giyecek, yiyecek, temizleyici, vb. gibi işleri ev dışında ticarileştiren kurumların yaygınlaşması ile, hafiflemiş gibi görünür³³ ama yine de, ikisi de 8 saat dışarda

(29) «Büyük Kent ve Değişen Aile»; Türkiye'de Aile, s. 71.

(30) Ned Levine, «Social Change and Family Crisis»; Sex Roles, Family and Community, der. Çiğdem Kağıtçıbaşı, Indiana, 1982, s. 325.

(31) Mübeccel Kıray, agm., s. 72.

(32) Oya Çiftçi, age., s. 226 ve devamı.

(33) Mübeccel Kıray, agm., ss. 74-75.

çalışan karı - koca eve döndüklerinde, mutfağa giren kadın, gündelik gazetesini okumak için koltuğa uzanan erkektir; çocuğu yedirip yatan kadın, «uykudan önce» onunla biraz oynayan erkektir. Böylece çalışan kadınların haftalık mesailerinin erkeklerinkinin bir katına ulaştığı, hattâ bunu aştığı tahmin edilebilir.

Gerçi bu çifte yorgunluğa karşın pek çok kadın ya çalışmak zorundadır, ya da kendini çalışmak zorunda hissetmektedir. Ama içinde yaşadığımız ekonomik bunalım dönemi gibi işsizliğin yoğun olduğu ve arttığı dönemlerde, işlerini ilk kaybedenler kadınlardır. Az vasıflıdan vasıflıya doğru bu tehdit azalır, ama her vasıf düzeyindeki kadın için geçerlidir. Ayrıca vasıflarının yetersizliğinden, vasıflı olduklarında da ev ve çocuk sorumluluklarından ötürü, iyi ücret getiren, sorumluluk isteyen kademelere getirilmediklerinden, kazançları, emeklerine değmeyecek düzeyde görünür. Nice meslek sahibi kadının kazancı, evi için tuttuğu gündelikçi ile çocuğun bırakıldığı özel kreşin aylık masrafını ancak karşıladığı için, «ilke uğruna» çalışmak isteyen kadının iradesine karşı, kadının evinde oturup geleneksel işlerini yapmasını daha rasyonel bulan kocanın (ve aile büyüklerinin) karşı koyması dikilir. Kocanın gelirin aileyi geçindirmeye yettiği durumlarda ise, kadının işi zaten «fantazi» dir; öbür, geleneksel, aileye yönelik faaliyetlerini aksatmadığı sürece hoşgörülür.

Her birisi ezilmenin bir başka boyutuna işaret eden bütün bu olguları toparlayacak olursak; bir dereceye kadar prestijli mesleklerde çalışan, görece iyi gelir elde eden, buna ek olarak çoğu zaman aileden gelen belirli bir mülk güvencesine sahip, bir avuç yukarı sınıf kadını bir yana bırakırsak, her katmandan kentli kadın da kırsal kesim kadınları kadar ezilmektedir. Gündelik yaşam koşulları olsun, onları sarıp sarmalayan ve hâlâ bir dizi yasakla, tabuyla örülü olup değerler sisteminin baskısı olsun, kadınların bugüne değin oluşmuş yaşam kalıplarının dışında başka seçenekleri bulunmadığını düşündürmekte; «özgür düşünen, yeteneklerini geliştirebilen, kendi ayakları üzerinde durabilen kadın kimliğinin» gelişmesini önlemektedir. Maddi koşulları en elverişli görünen kadınlar bile kendilerini, toplumdaki kadına ilişkin genel geçer değer yargılarından kurtaramamakta; bu değer yargılarına ters düşmektense kendi kendilerine ters düşmekte, kendi kişiliklerini bastırmaktalar.

Kadınlara ilişkin değer ve değer yargıları, Cumhuriyetin ilk on yılında yapılan ileriye dönük yasal değişikliklerle ve bunların ardında yatan Batılı ideolojinin pek çok kanaldan topluma girmesiyle köklü bir değişime geçirmiş değildir. Çok yakın bir döneme değin, Batıdan gelen ideolojilerin de, toplumdaki geleneksel değer yargılarıyla çeliştiği söylenemezdi. Bu değer yargılarının özünü, «erkeğin kültürün ürünü olmasına karşılık kadının doğallığın ürünü» olduğu inancı oluşturur. Doğurganlığı ve ona bağlı fizyolojik özellikleri nedeniyle kadın, erkeğe göre yalnız fiziki açıdan değil, zihinsel ve kişisel özellikleri yönündende zayıf ve erkeğin korumasına muhtaç görülür. Yine doğası gereği, duygusaldır, sevgi ve şefkat yönleri gelişmiştir; dolayısıyla bu yeteneklerini en do-

gal kullanım alanı olan ailede, erkeğe destek olarak, çocukları büyüterek değerlendirmelidir. Ve madem ki bütün bunlar kadının doğası gereği böyledir... kadının doğasına itaat etmesi, onu zorlamaya çalışmaması gerekir.

Doğasına boyun eğmesi istendiği için, Türkiye'de hâlâ kadınlar doğurmak istemedikleri çocukları doğurmaya zorlanmakta³⁴, doğum kontrolü olanaklarından bile yeterince yararlanamamaktadır. Fizikî varlığında, bedeninde, fazla doğumla olsun, dayakla olsun yıpranan; emeği piyasada değerlendirilemeyen, ev işlerinde karşılıksız ya da boğaz tokluğuna tüketilen; ekonomik sistemin bir türlü içerisine almak istemediği, «özgür emek» olarak değer atfetmediği, küçük gördüğü, aşağıladığı kadınlar, bir cinsiyet grubu olarak, aralarındaki sınıfsal, katmansal tüm farklara karşın toplumun en fazla ezilen kesimidir. Bir başka deyişle, Türkiye'de, hem ekonomik ilişkiler hem de yer yer onlar kadar katı, maddi gerçeklikler olan «inançlar, normlar, değerler» açısından kadının ezilişinin maddi koşulları vardır.

Oyleyse neden, Türkiye'de bu maddi temel üzerinde şekillenip kadının ezilişinin eleştirisi ve aşılmasının ifadesi olarak tanımlanan «feminizm», ortaya çıkmamış, gelişmemiştir?

FEMİNİZMİN ÖNÜNDEKİ ENGELLER

Kuşkusuz böyle bir sorunun gerektiği gibi yanıtlanabilmesi için, Türkiye'de gelişmesinin maddi temelini bulduğunu düşündüğümüz, ama yeterince gelişemeyen, kök salamayan tüm ideolojiler için olduğu gibi, bu denemenin sınırları içinde benim benimsediğim belki de biraz safdilce yaklaşımdan çok farklı bir yöntem izlemek: İdeoloji nedir? Kimler, nasıl üretir? Kimler nasıl algılar? Mesaj iletme yolları nedir, araçları, örgütleri nedir? Türünden bir dizi soru çevresinde sistematik araştırmalara girişmek gerekir. Bunun bilincinde olmakla birlikte, ben bu denemede yüksek sesle düşünmeye çalıştım; belki de böyle bir araştırmanın ilk aşamasını oluşturan, araştırmanın yanlışlayacağı geçici bir açıklama şeması kurdum. Bu, basit bir şema: Bana öyle geliyor ki, Türkiye'de feminizmin gelişip güçlenememesinin nedenleri, yazının ilk bölümünde irdelenen ve Türkiye'de kadınların ezilişine yol açan nedenlerden farklı değil. Aynı nedenler, hem ezilişe, hem de ezilişin bilincine varamayıya, ezilişe karşı çıkamamaya yol açmıştır. Bu nedenleri kabaca yapısal ve ideolojik engeller olarak iki grupta toplamak olanaklı. Yapısal engeller arasında, Türkiye'de geçerli olan az gelişmiş kapitalizmi belki de yine en başta saymak gerekir. Kırsal kesimde, kadın emeğini ücretsiz aile işçiliğinde emen aile üretim biriminin hâlâ çözülmemiş olması, buna bağlı

(34) Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etüdleri 1978'de yapılan araştırmada, 45-49 yaşlardaki kadınların ortalama doğurdukları çocuk sayısı 6.3 bulunmuştu. Aynı yaş grubundaki kadınların % 45'i 7'den fazla doğum yapmıştı. Ankete tabi kadınların % 90'ı ise 2.3, en fazla 4 çocuklarının olmasını istediklerini söylemişlerdi. Bkz: *Fertility Survey 1978*, Ankara, Hacettepe University. Ayrıca bkz: Çiğdem Kağıtçıbaşı «Sex Roles, Value of Children and Fertility in Turkey», *Sex Roles*, age., ss. 151-181.

olarak ülkenin hâlâ pazarla yeterince bütünleşmemiş tarım ağırlıklı bir ekonomiye sahip olması, kentssel alanda kadın emeğine yeterli iş olanakları sağlayamayan sanayinin geri kalmış yapısı; kadının ezilmesi kadar, ezilişliğinin bilincine varamayışının da temel nedenleridir. Oysa feminizmin, XIX. yüzyıl ortalarından itibaren geliştiği, XX. yüzyılın ilk yıllarında «sosyal bir hareket» olarak etkinlik kazandığı, 1960'ların sonlarında yeniden canlanıp toplumsal muhalefet saflarının en ön sıralarında yer aldığı ülke lerin hepsi, bu yapının tersine, sanayileşmiş ve/veya tarımları kapitalistleşmiş Batılı toplumlardır³⁵.

Türkiye'de varolan az gelişmiş ekonomik yapının doğurduğu en önemli sonuçlardan birisi, kadının esas olarak aile yapısına olan bağımlılığıdır. Bu durumu, geçmişten devralınan ve bugün çok az değişme gösteren aileye ilişkin değerler büsbütün pekiştirmektedir. Dolayısıyla, ekonomik temelleri ve ideolojik kabuğuyla ailenin Türkiye toplumundaki yeri, başlıbaşına, feminizmin gelişmesi önünde ikinci bir yapısal engeldir. Oysa, feminizmin geliştiği toplumlarda aile kurumu, özellikle II. Dünya Savaşından bu yana önemli dönüşümler geçirmiş, çözümlenme eğilimleri göstermiş ve yerine, gerek üreme gerek sevgi ilişkilerinde, evlenmeden birlikte yaşama, birlikte oturmadan sürdürülen beraberlikler, tek ebeveynli (kadın ve hattâ erkek) aileler, işlerinden ötürü ayrı oturan evliler, eşçinsel evliler, «komün» aileler, vb. gibi bir dizi alternatif ortaya çıkmıştır³⁶.

Aile, Türkiye'de öylesine yaygın ve alternatifsiz bir kurumdur ki, ekonomik işlevini yitirdiği zaman bile, güvenlik, üreme ve sevgi ilişkilerinin tek biçimi olarak kalmaktadır. Bu yüzden, Türkiye toplumunda insanların özellikle de kadınların, aileden bağımsız olarak bir kimlik tanımlamaları olanaksızlaşmaktadır. Gazetelerde çıkan ölüm ilanlarının taranması belki de «kadın» kimliği konusunda en keskin kanıtı verir bize: «Falancanın kızı, falancanın karısı, falancanın annesi»dir, kadınlar... Aile dışında kadın, «toplum dışı», «marjinal» bir insan olma durumundadır. Aile ise, rol tanımlarının çok yavaş değiştiği, en tutucu kurumlardan birisidir.

Üçüncü olarak, önce değinilen iki yapısal faktörün uzantısıdır, onlarla bağlantılı olarak etkili olan, ama kendi başına yapısal bir özellik taşıyan *eğitim*'in cinsiyetler-arası farklı ve eşitsiz dağılımından söz edilebilir³⁷. Ülkede yaygın bir orta ve yüksek öğretimi besleyecek ekonomik gelişme koşulları zaten sınırlı iken, aileler de, olanaklarını kız çocuklardan çok erkeklerin okutulmasına ayırma eğilimindedir. Ülke genelinde, kızların erkek çocuklarla eşit eğitim olanaklarına sahip oldukları tek düzey, ilk öğre-

(35) Bkz: Juliet Mitchell, *Woman's Estate*, Penguin, 1971; Andrée Michel, *Feminizm*, Kadın Çevresi, İstanbul (basılmakta).

(36) Deniz Kandiyoti, «Aile Yapısında Değişme ve Süreklilik: Karşılaştırmalı bir yaklaşım»; *Türkiye'de Aile*, ss. 15-35, özellikle s. 29.

(37) Eğitimde, cinsiyetler-arası eşitlik, ancak ilkökul düzeyinde, 1975-1980 döneminde gerçekleşebilmiştir. İlkokul ötesi eğitimin bütün düzeylerinde kızlar aleyhine önemli farklılıklar vardır.

timdir. Oysa Batı Avrupa ülkelerinde feminizmin yeniden canlanışında, iyi eğitim almış, yüksek öğrenim görmüş kadınların sayıca artması önemli bir etki yapmıştır³⁸. Erkeklerle aynı eğitimi almış olmalarına karşın, 1968'in öğrenci hareketliliği içinde, siyasi sorumlulukların hep dışında bırakılmaları, onlara geleneksel «kadınca» rollerin verilmesi, bu kadınların cinsiyetleri nedeniyle «ezilishlerinin» bilincine varmalarının başlangıç noktasını oluşturmuştur. Türkiye'de ise, yüksek öğrenimin kadınlar arasında fazla yaygın olmayışının ötesinde, yüksek öğrenim görmüş kadınların kendi sınıfları tarafından mesleklere girmelerinin desteklenmesi, kendilerine atfedilen «seçkin» rol nedeniyle giriştikleri çoğu işlerde el üstünde tutulmaları³⁹, bu kadınlarda, genel topluma göre ayrıcalıklı bir kesim oluşturdukları bilincinin uyanmasını engellemiş ve genel olarak kadınların ezilen cins olduklarını algılamalarını olanaksızlaştırmıştır. Türkiye'de kadınların durumuyla ilgili bir değerlendirme yapmaları istendiğinde, bu kadınlar, bizim toplumumuzda kadınların birçok Batı toplumundan daha iyi durumda, daha eşit ve özgür olduklarını düşündüklerini söylemişlerdir⁴⁰; o yüzden pek çok «seçkin» kadın, feminizmi Türkiye için gereksiz bir ideoloji olarak görmektedir.

Bu yapısal faktörlerin yanısıra, Türkiye'de yaşanan 50 yıllık siyasi ve siyasi/ideolojik gelişmelerin de feminizmin oluşumunu engelleyen özgül etkileri olmuştur. Burada, feminizmin Türkiye'ye ilk uğrayışının 1980'ler olmadığını yeniden hatırlatmakta yarar var. Feminizm kavramı ilk kez, II. Meşrutiyet döneminde duyulmuş; aydın kadınlar hak eşitliği talep eden yayınlar yapmış, dernekler kurmuşlardı. O yıllarda, imparatorluğun en azından büyük kentlerinde, kısa süre için yaşanan demokrasi ve özgürlük ortamında kadınlar da kendilerine bir yer bulabilmişlerdi. Kuşkusuz o dönemin «feminizmi» üzerinde, bugün olduğu gibi, «sufraget» hareketi başta olmak üzere hayli etkin bir sosyal hareket olan «uluslararası feminizm»in de etkileri olmuştur. Ancak, İttihat ve Terakki'nin diktatörlüğünü kurması ve ardından savaşların patlaması ile bu kısa süreli demokrasi dönemi kapandı; onunla birlikte ilk feminizmin de soluğu kesildi.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, Tek Parti rejiminin tepeden gerçekleştirdiği yasal kadın devrimi ise, bir bakıma «feminizme söylenecek söz» bırakmamıştır. Sanırım, 1920-1935 arasındaki 15 yılda devlet eliyle kadınların statüsünde gerçekleştirilen altüst oluş, dünyada bilinen «devlet feminizmleri»nin en önde gelen örneklerinden biridir⁴¹. Aile, eğitim, kılık kıyafet ve siyasi haklar konu-

(38) Gündelik basında, «seçkin» kadınlarla yapılan röportajlara ek olarak, bkz: Şirin Tekeli, age., ss. 315 vd.; «kadın parlamenterlerin», cinsiyetlerinin başarıları üzerindeki etkisini değerlendirmeleri.

(39) Juliet Mitchell, age..

(40) «Seçkin kadınların» son birkaç yılda, çeşitli dergilerin anketlerine verdikleri yanıtlar...

(41) «Devlet feminizmi» kavramı, Kuzey Avrupalı araştırmacılar tarafından, kadın/erkek eşitliğini sağlamak üzere uygulanan politikaları nitelikleme üzere kullanılmaktadır.

larında yapılan önemli reformlar, kadınlar üzerinde başlıca iki etki yarattı: Birincisi, statüleri eskiye göre fevkalade ilerleyen (hattâ kendi talep düzeylerinin ötesinde ilerleyen⁴²) kadınlar, kendi durumlarının tahlilinden yola çıkarak başka bir talep öne sürmemişlerdir⁴³. Bir önceki dönemin «feminist» kadınlarının pek çoğu, bu dönemin inanmış «Kemalistleri» arasında yer almış; bir anlamda «Kemalizm», bu kuşak feminist kadınları için «feminizm»le eşanlamli hale gelmiştir. Öte yandan, Tek Parti döneminde reformlar, hep üst yöneticilerce belirlenip, bunlara kitle katılımı teşvik edilmediği, hattâ caydırıldığı için⁴⁴, toplumun birçok başka kesimi gibi kadınlar arasında da, herşeyi devletten bekleme, kendi durumlarını düzeltmek için siyasi/toplumsal faaliyetle bulunmama tavrı, yerleşik bir nitelik kazanmıştır. Devlet ile kadınlar arasında Tek Parti rejimi altında kurulan bu özel etkileşim kalıbı, rejim yerini Çok Partili bir demokrasiye bıraktığında da sürdü, hatta günümüze değin geldi⁴⁵. Kadınlar, Türkiye'de hemen her toplumsal kesimin kendi özgül çıkarları doğrultusunda çıkar ve baskı grupları oluşturdukları dönemlerde bile, benzer örgütler kuramadılar. Varolan kadın dernekleri (Türk Kadınlar Birliği, Türk Anneler Derneği, Üniversiteli Kadınlar Derneği, Meslek Kadınları Derneği, vb.) kadın haklarını genişletmek ve yaygınlaştırmaktan çok, «kazanılmış» hakların korunmasına ağırlık vermekte ve «varolan statünün yüceltilmesine» yönelik bir söylem geliştirmekteydi.

Kemalist kadınların dışında kalan geniş kadın kitlelerini ise, daha çok İslamî değerlerin biçimlendirdiği geleneksel inançlar harekete geçiriyor; bir başka deyişle onları hareketsizliğe itiyordu. İslamî değerlere göre kadının yeri evi, toplumsal işlevi zevcelik ve analık olunca, bunları özümseyen kadınların durumlarına başkaldırmasını ve iyileştirilmesini talep etmelerini beklemek zordu. Hattâ bu kadınlar arasında, 1950'den sonra toplumsal değişimin hızlanmaya başlamasıyla tersine bir eğilim de görüldü. Geleneksel kimliklerinin yitirilmesi tehlikesine karşı özellikle kasabalı ve gecekondu kadınlar arasında, tepeden inme modernleşme ve laikliğe bir tepki olarak «örtünme» eğilimi arttı. «Örtünme», İslamî değerlere ve onun kadın için öngördüğü yaşama biçimine geri dönme talebinin simgesel ifadesi oldu⁴⁶.

(42) Bkz: Şirin Tekeli, age. s. 207'de, Kadınlar Birliği'nin, 1920'lerin başlarında Meclise gelen, kadınları ilgilendiren yasa değişiklikleri konusundaki «ataleti».

(43) Burada, Batı feminizminin de 1920'lerde taleplerinin (siyasi haklar) karşılanması üzerine siyasi arenadan çekildiklerini hatırlatmakta yarar var.

(44) Şirin Tekeli, age. s. 211. 1927'de Kadınlar Birliği'nin, siyasi haklarının alınması için açmayı düşündüğü «mütevazî» kampanyanın, Parti yetkililerince engellendiği biliniyor.

(45) Atatürkçü ideolojinin, «kadınlar için yapılabileceklerin en iyisini devlet bilir» anlayışının yakın dönemdeki en çarpıcı örneği, kanımsa, kürtaç yasasının kabul ediliş biçimidir. Bkz: Yeni Gündem, sayı 8, «Kürtaç Yasası».

(46) Örtünmenin mutlaka kadın haklarından vazgeçme anlamına geldiği-

Kadınları feminist ideolojiye yabancılaştıran bu iki temel ideolojinin yanısıra, bir de toplumdaki etkisi bu iki ideolojiden daha sınırlı kalan, ama etkilediği kesimler açısından yine de «kritik» bir önem taşıyan «sol» ideolojilerin feminizme ilişkisine bakmak gerekir. Sol ideolojiler genellikle eşitlikçi, özgürlükçü, dayanışmacı ve değişimden yanadır. Batı toplumlarında feminist hareketler en doğal mütteliklerini sol siyasal partiler arasında bulmuşlardır⁴⁷. Türkiye'de ise bundan farklı olarak sol kesimler genellikle, kendi bünyelerindeki kadınların feminizme yönelmesini, «güçlerini», daha dar anlamda da sınıf dayanışmasını bölen bir tehdit olarak görmüş ve feminizme cephe almışlardır. Kendi uzantılarındaki taban örgütleri içinde kadınları biraraya getirmeye çalıştıklarında da, onları kadınların özgül konumundan gelen ezilmişlikleri konusunda bilinçlendirmeye yönelmek yerine, kadınlara toplumdaki yaygın seslenme biçimine uygun olarak «ana», «fedakâr kadın» söylemiyle seslenmişlerdir. Bu örgütlerin kadın kollarında etkinlik gösteren bir çok kadının kitleye «seçkinci», «buyurgan», giderek «erkeksi» bir tavırla yaklaştığı söylenebilir. Türkiye solunun, toplumdaki öbür iki yaygın ideolojinin benimseyemediği kalıplardan pek dışarı çıkamadığı, onların etkisinden kurtulamadığı ve kadınlara, kendi sorunlarına kendilerinin teşhis koyup uygun mücadele stratejileri geliştirme hakkını tanıyabilecek demokratiklikte olmadığı görülmektedir.

Sonuç olarak, Türkiye'de varolan toplumsal yapıların ezilme konumunda tuttuğu kadınların, kendi durumlarının bilincine varmaları ve bunu aşmalarının da yine aynı yapılarca engellendiği ve yaygın ideolojilerce perdelendiğini söylemek fazla yanıltıcı değildir. Kadınlar (ve toplum) açısından son derece önemli bir bireyleştirme, özgürleştirme mesajı taşıyan, dolayısıyla genel olarak demokratikleştirici bir işlevi olan feminizmin, bunca engelleme, karşı koyma ve baskı altında, kolayca gelişebileceğini ummak fazla bir iyimserlik olurdu. Ama Edgar Morin'in dediği gibi, «günümüzün dünyasında iyimser olmanın tek yolu 'muhtemel olmayı ummak'tır.»⁴⁸

ni söylemek doğru olmayabilir. Yüksek öğrenim görmüş, meslek kadınları arasında da görülen bu eğilim, bu kadınların örtünmeyi mutlaka kadının toplumsal yaşamdan dışlanması ile özdeş görmediklerini ortaya koymakta. Ancak bu davranışlarının temelinde, kadın özgürlüğü düşüncesinden çok dinsel özgürlük düşüncesi ve talebi yatmaktadır. Bkz: Milliyet, 2 Aralık 1984'te Doç. Dr. Nebahat Kuru ile yapılan görüşme.

(47) İngiltere'de kadınlara oy hakkı tanınmasını destekleyen ilk parti, İşçi Partisi idi. Aynı eğilim, o dönemin bütün Batı Avrupa sol partileri için geçerliydi. Daha yakın dönemde, örneğin Fransa'da Simone Weil'in (merkez sağ) önerisiyle parlamentoya gelen kürtaş tasarısı, sol partilerin desteğiyle yasalaştı. Bkz: Jeanine Mossuz-Lavau, «Pouvoir de droite, pouvoir de gauche et la probléme de l'avortement en France, 1973-1983; Salzbürg, ECPR toplantısına sunulan tebliğ, 1984.

(48) Edgar Morin'le *Nouvel Observateur*'de yapılan «La seule façon d'être optimiste» başlıklı söyleşiden; No. 1046, Kasım 1984.

1980'lerde, 10 yıllık bir gecikmeyle de olsa, Batı'daki önlenemez yükselişinden sonra, bu ideolojinin Türkiye topraklarına da geldiği görülüyor. Büyük kentlerin, orta sınıftan; henüz orta yaşlara varmamış; iyi, hattâ çok iyi eğitim görmüş; hepsi meslek sahibi; çoğu evli, ama kendilerini birincil olarak aileye göre değil⁴⁹, tıpkı erkekler için olduğu gibi, işle, toplumsal sorunlarla, siyasetle vb. tanımlayan; annelerinin yaşam tarzını sürdürmek yerine, o yaşam tarzına başkaldıran kadınları arasında, ciddi bir ilgi görmekte⁵⁰. Sayıları az kuşkusuz; ama, bu sosyolojik bakımdan «seçkin» özellikler taşıyan kadınları, Türkiye'nin tarihi boyunca yetişmiş diğer seçkin kadınlardan ayıran çok önemli bir fark var: O da, kurtuluşun tek tek kendilerinin kurtuluşuyla değil, cins olarak kadınların kurtuluşuyla sağlanacağına olan inançları, giderek «dayanışma» gereğine verdikleri önemdir.

Türkiye'nin sosyo-ekonomik gelişmesinin, kentleşmesinin, büyük kentte yaşanan hızlı değişimlerin belirli bir aşamasında, «kaçınılmaz» olarak ortaya çıkan bu ideoloji, gelişebilir, geniş kitlelere «umut» taşıyabilir mi? Yapılardan gelen zorluklara karşın, yapıların değişme yönü, böyle bir gelişmeyi «muhtemel» kılmakta. Ama sadece yapılar değil, konjonktür de gelişmeyi etkiler: İçinde yaşadığımız ekonomik bunalımın aşılabilmesi, demokratikleşmenin uzun yıllar askıda kalması gibi etkenler, kuşkusuz başka toplumsal ideolojilerin yanısıra, feminizmin gelişmesini de olumsuz yönde etkileyecektir. Herşeyden önemlisi de, günümüzde bu ideolojiyi sahiplenen kadınların, onu yorumlama, Türk toplumu açısından anlamlı kılma, kadınlara seslenmeyi başaran bir söylem geliştirme, etkili ve etkin kılma yolunda verecekleri mücadelenin kendisidir.

KAYNAKLAR

- Nermin Abadan Unat (der.) (1979), *Türk Toplumunda Kadın* (Ankara, SBD).
Korkut Boratav (1981), *Tarım Yapılar ve Kapitalizm* (İstanbul, Birikim).
Oya Çiftçi (1982), *Kadın Sorunu ve Türkiye'de Kamu Görevlisi Kadınlar* (Ankara, TODAİE).
Çiğdem Kâğıtçıbaşı (der.), (1982) *Sex Roles, Family and Community* (Indiana, Indiana Univ. Press).
Yakup Kadri Karaosmanoğlu (1972), *Ankara* (İstanbul, Remzi).

(49) Eğilim olarak, meslek kadınları arasında daha yüksek olduğu tahmin edilen, evlenmeme durumuna ek olarak, bu kadınlar arasında boşanmanın da oldukça yüksek olduğu gözlemlenmektedir.

(50) Batı feminizminin çekirdeğini, sosyolojik açıdan buna benzer yapıda kadınlar oluşturmuş; sonradan hareket, dalga dalga, başka sosyolojik özellikleri olan kadınlara yayılmıştır. Bkz: Juliet Mitchell, a.g.a..

- Kollektif (1984), *Türkiye'de Ailenin Değişimi, Toplumbilimsel İncelemeler* (Ankara, SBD).
- Kollektif (1984), *Türkiye'de Ailenin Değişimi, Sanat Açısından İncelemeler* (Ankara, SBD).
- Kollektif (1978), *Fertility Survey in Turkey* (Hacettepe Univ. Press, Ankara).
- Kollektif (1984), *Turquie; Temps Modernes* (özel sayı, Temmuz-Ağustos).
- Andrée Michel (basılmakta), *Feminizm* (Kadın Çevresi, İstanbul).
- Juliet Mitchell (1971), *Woman's Estate* (London, Penguin).
- Berna Moran (1983), *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış* (İstanbul, İletişim).
- Aysel Özakin (1981), *Genç Kız ve Ölüm* (İstanbul, Yazko).
- F. C. Shorter, M. Macura (1983), *Türkiye'de Nüfus Artışı* (Ankara, Yurt).
- Şirin Tekeli (1982), *Kadınlar ve Siyasal - Toplumsal Hayat* (İstanbul, Birikim).
- Germaine Tillon (1966), *Le Harem et lescousins* (Paris, Seuil).
- Emmanuel Todd (1983), *La Troisième planète, Structures familiales et systèmes idéologiques* (Paris, Seuil).
- Hilmi Yavuz (1977), *Roman Kavramı ve Türk Romanı* (İstanbul, Bilgi).